

Педагогическо списание на
Великотърновския университет
„Св. св. Кирил и Методий“

ПЕДАГОГИЧЕСКИ
СПИСАНИЕ

Брой 1, 2015

РОЛЯ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ В НАЧАЛНОТО УЧИЛИЩЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА РЕФЛЕКСИВНИТЕ СПОСОБНОСТИ НА УЧЕНИЦИТЕ

Галя Бонева

Summary: In this research is revealed the role of reflexion for cognitive activity of the students, for their learning, personal improvement and validation in different educational and social aspects. It reveals also the role of the reflexion for forming some other main mental formations in primary school age- internal plan of action and analysis. It stands out the role of the different factors (teachers, classmates, parents, etc.) in the process of development of the reflective abilities of the students, of the internal plan of action and analysis.

Key words: students, reflective abilities, primary school, development, internal plan of action and analysis

В съвременната динамична социална и образователна среда се поставят нови задачи към подготовката на учениците. Те трябва да притежават знания, умения, компетентности активно да се включват в учебната дейност, адекватно да реагират на поставените задачи, самостоятелно да се справят с непрекъснато променящите се ситуации. Като постоянна задача на образованието е възпитаването у учениците на стремеж към все по-осъзнато поведение, към личностно самоусъвършенстване, към самостоятелност и творчество. Все повече специалисти отчитат, че традиционната педагогика поставя учащите в ситуация на извършване на репродуктивна дейност – в повечето случаи се предлагат готови способности и учениците трябва

да ги изпълняват. Съвременните предизвикателства пред образованието, а именно лично-ориентираното обучение има за цел да постави ученика в ситуация на търсене на пътища за справяне със задачите, да стимулира уменията му да прогнозира, да планира дейностите, да прави анализ на процесите и оценка на постигнатото. С оглед на тези актуални потребности въпросът за развитие на рефлексивните способности на учениците придобива особена важност.

При учениците от начална училищна възраст учебната дейност се явява водеща. Тя не се развива от само себе си, а в процеса на организираното обучение, при постепенното усвояване на нейните компоненти. В научната литература се приема, че развитието на теоретичното мислене, което се явява една от основните задачи на началното обучение е свързано с рефлексията. Според В. Давидов в началната училищна възраст основните личностни новообразувания са: рефлексията, планирането (вътрешния план на действие, действие на ум), анализ (В. Давидов и др., 1982). Благодарение на тяхното развитие и усъвършенстване ученикът може да усвоява системните научни знания и социалните отношения в тяхната по-разгърната форма. Това позволява на малкия ученик да се поставя на мястото на другия, да прави заключения за другите, а и да очаква от тях определени реакции и оценки за своята дейност и личност. Възникващите в хода на учебната дейност нови структурни новообразувания са важни не само за психичното развитие на учениците, но и за развитието и утвърждаването на личността в нейната многоизмерима цялост. Авторът приема, че рефлексията е един от най-важните продукти на учебната дейност на ученика и главно условие за нейното осъществяване. Именно, в зависимост от равнището на развитие на своите рефлексивни способности детето има възможност да познава, да разбира както самия себе си, така и другите.

Според българския психолог П. Николов, който провежда дългогодишни изследвания на проблемите на рефлексията в психолого-педагогически план, „сензитивен период за развитието им (б.а. на рефлексивните способности) се отбелязва началната училищна възраст“ (П. Николов). Според него именно от развитието на рефлексивните способности, от тяхното формиране в училищна възраст зависи ученето в настоящия етап, както и по-нататъшното развитие

на личността и нейните прояви в обществото. Авторът посочва, че ако в училище човек не е придобил навици за самоанализ, то по-късно това става трудно.

Всички изследователи, които разглеждат проблемите, свързани с усъвършенстване на образователната дейност, неизменно разкриват голямото значение на рефлексивните процеси, тъй като те прозират цялостната образователна дейност и същевременно съдействат за нейното усъвършенстване.

Цел на изследването: Да се разкрие ролята на образователната дейност в началното училище за развитие на рефлексивните способности на учениците от начална училищна възраст и възможностите на началния учител да съдейства за тяхното развитие и усъвършенстване.

Задачи:

1. Да се разкрие ролята на рефлексията за познавателната дейност на учениците, за тяхното учене, личностно усъвършенстване и утвърждаване в различни образователни и социални контексти;

2. Да се разгледат какви са възможностите на малките ученици да оценяват своята дейност, постижения, социални умения и др.

3. Да се разкрие ролята на рефлексията за формиране на другите основни психични новообразувания в начална училищна възраст – вътрешен план на действието и анализ.

4. Да се открие ролята на различните фактори в процеса на тяхното развитие – учители, родители, съученици и др.

Съвременни интерпретации на проблема за рефлексията и рефлексивните способности на учениците

Най-общо се приема, че рефлексията е процес, насочен към вътрешните същности на човека – собствените и на другите.

В специализираната литература рефлексията се разглежда многогранно, свързва се с интелектуалната, нравствената и естетическата сфера. По въпроса за рефлексията има много публикации: Д. Холмс, Т. Ньюком, Ч. Кули, Е. Кей, Г. Клаус, руски: Б. Елконин, Н. Тализина, В. Давидов, Г. Андреева, А. Зак, у нас на Д. Йорданов, П. Николов, Ст. Стамболиев, Р. Стаматов, В. Василев, Л. Десев, М. Георгиева и др. В разработките вниманието се насочва в различни направления, акцентите се поставят върху по-обща или по-специфични характеристики на тези процеси.

Според П. Николов рефлексията е специфичен интелектуален механизъм, който придава на учебния процес ново качество (интелектуална рефлексия) и като специфичен механизъм за самопознание на субекта, на който се основава самоусъвършенстването на личността. Както посочва В. Василев оригинален принос на П. Николов е концепцията за рефлексивния подход в обучението, а впоследствие и идеята за рефлексивния избор (по В. Василев, 2006, с. 69).

Любен Десев пръв предлага да се придаде на рефлексията статут на основно понятие в психологията на възпитанието. Той предлага и понятието „рефлексивни способности”, разбирани като „сложни личностни новообразувания, които откриват пред човека възможност да се самопознава и самооценява, да осмисля и преценява собствената си дейност, съзнанието, поведението, общуването си с околните и в резултат на това да взема правилни решения и да прави разумни избори“ (Десев, Л. Речник по психология, 2010, с. 457–458). Авторът приема, че рефлексивните способности са личностни новообразувания с когнитивна и с регулативна функция. Анализирайки различни схващания, Л. Десев посочва, че в психологията рефлексията се разглежда в два плана:

- индивидуално-психологически;
- социално психологически.

В първия случай развитието на рефлексията или личностната рефлексия е познавателна процедура, система от изследователски актове на човека, насочени към себе си. Рефлексията в социално-психологически план е рефлексия на междуличностните отношения и се третира като процес на осъзнаване на човешкия индивид как се възприема, разбира и преценява от партньора в общуването.

Според Ст. Стамболиев рефлексията е „процес на самопознание от субекта на вътрешните психически действия и състояния, включващи както самооценката, така и самоконтрола”. Авторът приема, че това е форма на съзнанието за собствените действия на субекта, както и на действията и оценките на другите лица за него.

С особена значимост за науката и практиката са изследванията на руския педагог и психолог Андрей Хуторски, който предлага концепция за „рефлексивно обучение“ или „образователна рефлексия“. Той разглежда понятия като: рефлексивен анализ, рефлексивен запис, рефлексивен модел, рефлексивен компонент на дейността, рефлекс-

сивни задания и занятия, рефлексивен курс, рефлексивни способности и качества, колективна и индивидуална рефлексия, ученическа и педагогическа рефлексия (рефлексия на ученика и педагога), обобщаваща рефлексия и др. Идеите за рефлексивно обучение А. Хуторски представя в поредица от технологични разработки почти на всички нива и етапи в учебния процес: подбор и структуриране на учебния материал, обсъждането, анализа и обобщаването при неговото усвояване, общуването между ученици и учители и между самите ученици (например груповата работа), логиката и структурата на училищния учебник и т.н. (по Василев, В., 2006, с.66). Според В. Василев в своите обобщения А. Хуторски достига своеобразен връх в приложението на рефлексията в образователния процес.

Анализът на различни схващания насочва В. Василев към едно по-разгърнато определение на рефлексията „рефлексията е социокултурно обусловена, инструментална интелектуална процедура (процес, набор от осъзнати и контролирани умствени действия), насочена и осмислена към самопознание:познание за собствената познавателна дейност и на собствената личност. Рефлексията също е мислен диалог с другия, при което се възпроизвежда логиката и съдържанието на мисленето на партньора, а субектът се самопознава чрез контрола и осъзнаването на въздействието на собственото си поведение върху. Рефлексията е мислено проследяване и контрол върху реализацията на знанията и качествата на субекта в практическата му дейност (рефлексивен контрол върху предметяването и технологизирането на собствените знания и качества“ (Василев, В., 2006, с. 99).

Направеният обзор на публикации по темата за рефлексията показва, че повечето специалисти се обединяват около схващането, че рефлексията е не само знание на човека за себе си, но и за това как другите разбират и преценяват неговите възможности (когнитивни, емоционални реакции и личностни особености). Така например Ю. Кулюткина и Г. Сухобска посочват, че „всеки човек може да координира своите действия с действията на другите хора в такава степен в каквата е способен да разбира другите хора. Механизмът на такова разбиране – е механизъм на идентификацията – (мислено отъждествяване) на себе си с другите, когато човек условно зас-тава на позицията на другия човек и като че ли проиграва неговите действия, освен това с очите на другия човек започва да гледа и на

самия себе си и по този начин се оказва в състояние да разбере какво очакват от него другите”.

В научните изследвания се посочва, че посредством рефлексивните способности човек не просто познава и разбира себе си или своя вътрешен свят, но и си изяснява как другите, с които взаимодейства възприемат неговите познавателни представи, емоционални реакции, особеностите на характера. Това рефлексивно знание може, а и трябва да подкрепя избора на поведение. Всичко това дава основание на специалистите да приемат, че рефлексивните процеси са основна характеристика на междуличностното взаимодействие на различни равнища и в различни социални сфери.

В научната литература има най-разнообразни интерпретации на рефлексията, на видове, типове, модуси.

Според В. Василев могат да се открият и разграничат четири основни модуса на рефлексията, които могат да се приемат за типове (Василев, В., 2006):

- интелектуална рефлексия в обучението (учебна интелектуална рефлексия, която от своя страна може да се проявява в модусите формална и съдържателна – В. Давидов, А. Зак);

- личностна рефлексия – рефлексия върху постъпките и дейностите; рефлексия върху качествата на личността;

- рефлексията като диалог – комуникативна рефлексия; кооперативна рефлексия. В това дихотомно делене следва да се намери място на рефлексията, която се проявява в конфликтни ситуации;

- праксиологическа – професионална рефлексия (тя може да се раздели според професиите на различни подвидове); технологична рефлексия.

Интелектуалната рефлексия е „осъзнаване на основанията и източниците на нашите мисли, действия, знания, т.е. като мислено връщане, „спускане към корените“ на познавателното съдържание, рефлексивно възпроизвеждане на пътищата и начините, по които е добито знанието“ (Василев, В., 2006, с. 111). Според В. Василев, анализирайки схващания на Им. Кант, „мислене за мисленето“ е характеризирани същността на интелектуалната рефлексия чрез типични „аналитични съждения“, докато „осъзнаването на основанията и източниците“ вече е „синтетично съждение“.

Според В. Василев интелектуалната рефлексия е (Василев, В., 2006, с. 112–113):

- осъзнаване основанията на контекста;
- основанията от причинен характер;
- основанията на изходните или базисните знания;
- основанията на избраните умствени процедури;
- основанията на приложената интелектуална схема или умствено действие;
- основанията на очаквания резултат;
- основанията на следствията;
- основанията на личните (субективни) предпоставки.

Личностната рефлексия според В. Василев е (Василев, В., 2006, с. 149):

– разграничаване на „Аз“ и „не-Аз“ – идентифициране на „Аз-а“ със себе си като субект...; осъзнаване на себе си като обект на самопознание...;

– способност да се гледа на себе си като някой друг – от познавателна и емоционална дистанция, обективно с разумна доза самокритичност...;

– умение да се разчита и разбира инструментално чуждата оценка за себе си, да се използва като средство и мярка за самоизмерване и самооценка...;

– нагласа и умения човек да се самоизмерва и самопознава инструментално и социокултурно – с помощта на собствени действия и дейности, в техните рамки, с мерките „успех – неуспех“ и „цел – резултат“;

– способност (и съответно личностното качество) да се коригира самооценката емоционално-безболезнено и коректно...;

– умение да се трансформира феноменологията на постъпките в абстракцията на качествата (т.е. да се „виждат“ зад собствените постъпки собствените качества);

По-зрелите в интелектуално и социално отношение лица придобиват и реализират умения да се самопознават като целенасочено се наблюдават...”.

Според В. Василев за формирането на личностната рефлексия „към всяка дейност на децата в ранните възрасти (играта, общува-

нето, продуктивните дейности рисуване, моделиране, конструиране, към състезателните игри, самообслужването, трудовите занимания и др.) могат и следва да се добавят подходящи коментари – анализи, оценяващи действието (в подходяща форма – за да имат стимулиращ и подкрепящ ефект) и „отвеждащи“ оценката към съответното качество. (Например – тиможеш добре..., значи ти си...; когато направиш(успееш, постигнеш)..., ти ще бъдеш още по....). И още „при по-големите деца (ученици) анализите-коментари стават по-сложни (необходимо е да бъдат свързани с конкретни поводи – събития и действия, а не да бъдат самоцелни умствени и речеви упражнения), полезно е да бъдат и в двете посоки – от действията към качествата, които се „кроят зад тях, но и от чертите към действията, чрез които те се проявяват“. Например – когато човек извърши (това и това) ... (така и така), той следователно е... (такъв и такъв) (Василев, В., 2006, с. 159).

Рефлексията като вътрешен диалог (според някои автори – комуникативен тип рефлексия, кооперативна рефлексия) е размишления вместо и за другия, разсъждения от позициите на партньора или както посочва В. Василев, тя е разсъждаване от типа „Аз мисля, че той мисли, че аз мисля“. Формирането и е свързано със заставане на гледната точка на другия, събеседника, партньора, разбиране и осмисляне на неговата позиция.

Праксиологическата рефлексия е по отношение приложенията на знанията („технологизиране“, „инструментализиране“, реализиране на идеите). Според В. Василев тя е „размишленията чрез които субектът подбира нужните и най-подходящи знания, за да осъществи дадена практическа, мисловните процедури чрез които се подготвя, регулира и контролира превръщането на тези знания в средства (инструменти) за решаване на професионални и житейски практически задачи („инструментирането“, „технологизирането“ на знанията, подготовката им за изказ, за „изливане“ в практиката) ... (Василев, В. 2006, с. 181).

Според равнищата на които се изявява рефлексията Л. Десев се придържа към идеите на В. В. Давидов и А. З. Зак, които предлагат интелектуалния тип да се раздели на два вида: формална и съдържателна.

– формална, свързана със зависимост на действието от частни или единични условия за неговото изпълнение;

– съдържателна – свързана със зависимост от общи и съществени условия за изпълнението му.

Психолозите В. Давидов и А. Зак съотнасят вида рефлексия, диагностициран със специални задания, с особеностите на вътрешното планиране на собствените действия, което предлагат изследваните ученици – четвъртокласници. Планирането може да бъде частично – редуват се планиране и изпълнение, което се явява ниско равнище и цялостно-планира се наведнъж цялото решение на задачата, включващо пълния състав на операциите, което е високото ниво на вътрешния план. Установяват положителна корелация между проявите на съдържателна рефлексия и високото ниво на вътрешния план, т.е. цялостното планиране се оказва необходимо условие за възникване и функциониране на съдържателната рефлексия (по В. Василев, 2006, с. 107).

Според Л. Десев способностите за самопознание и способностите за самооценка са два основни компонента на рефлексивните способности, като самопознанието е когнитивната част на „Аз-а“ – образа на човека за себе си, изтъкан от процеси на сетивно и абстрактно, интуитивно и логическо познание. Рефлексията осигурява възможност за саморазвитие на личността и в психологически план е начална стъпка на процеса на самовъзпитание

Както вече беше посочено, П. Николов, който се смята за основоположник на рефлексивния подход, поставя основен акцент върху целеобразуването в учебния процес. Има предвид ангажираното и отговорно разясняване на целите на всяка стъпка от обучението, активното участие на учениците в избора, образуването, формулирането и дори коригирането на основните и допълнителните цели в учебния процес. Както посочва автора „ако обучаващият се субект активно осмисля и формулира собствените си цели, той ще е способен на всяка стъпка от учебния процес рефлексивно да планира, регулира и контролира своята учебна дейност, да осмисля (и сам да подбира) най-адекватните средства за нейното осъществяване, с което обучението се превръща в истински процес на самообучение, на саморазвитие на личността (Николов, П., 1987).

Повечето специалисти, работещи по тези тези въпроси, посочват, че в началната училищна възраст преобладава предимно интелектуалната рефлексия, т.е. осъзнаване от ученика на собствените познавателни действия и техните основания. Смята се, че постепенно рефлексията се усъвършенства в съдържателен план (преход към личностна, праксиологическа и др.) и се превръща в една от основните предпоставки за успешна учебна дейност в училище.

В повечето изследвания се утвърждава, че съдържанието на рефлексията са взаимните отражения на субектите. Чрез тях особеностите на всеки индивид се пресъздават отново, но обогатени от гледната точка на другия.

Повечето автори приемат, че в съдържанието на рефлексията се включват следните компоненти: самовъзприемане, самоанализ, самооценка, самоконтрол, самокритичност и др.

Някои от основните характеристики на рефлексията в съдържателен план:

1. Рефлексивно знание (самопознание). То представлява информационната база на рефлексията. Детето (ученикът) трябва да има информация за собствените си възможности, способности, а и да придобие достатъчно информация за другите, с които се включва в социалните взаимоотношения. Това става в процеса на общуването, в хода на изпълняваните съвместни дейности. По този начин се получават знания за особеностите на различните дейности, за човешките взаимоотношения, за необходимото поведение спрямо другите. Особено важно е знанието да бъде такова (т.е. действено), че да съдейства за регулиране на поведението спрямо очакванията.

2. Необходимо е ученикът да познава собствената си рефлексивна дейност т.е. той трябва да достигне до **самопознание**. В логически план преходът в актовете на познание трябва да бъде от познание за себе си (според оценките на другите, приети или съответно неприети и впоследствие персонифицирани от личността) към познание на себе си. По същество това е познаване на вътрешното „Аз”. Предполага се, че процесът включва самопознание, самоанализ и още по-точно, това е процес на собствената идентификация. Приема се, че именно формирането на вътрешния свят на човека е елемент на личностната рефлексия. В този смисъл се разглежда не

само необходимостта от познание за собствената рефлексивна дейност, но и наличие у учениците на умения да си служи с нея. Във връзка с това се приема, че личностната рефлексия се свързва с уменията, чрез които човек опознава личните си психически качества, като анализира постъпките си и проучва начина, по който другите ги отразяват и оценяват.

3. Ученикът трябва да придобие умения да се поставя на мястото на другия, да възприема неговата позиция и емоции (по същество това са проекции и приписвания на качества, действия, отношения). Това е продължителен процес, който започва още от първи клас, но за по-голяма целенасоченост и разгърнатост във времето и пространството може да се говори към четвърти клас на началното училище.

4. Детето трябва да се ориентира в очаквания на другите. За това трябва да му помогнат по-възрастните, които имат по-богат социален опит. Техните послания трябва да бъдат разбираеми, съобразно светуосещането, нагласата, а най-вече в зависимост от опита на малките ученици. Това е много важно, тъй като фрустрирането на очакванията на другите води до неразбиране, противоречия и неуспехи.

5. Особено важно е у учениците да се формират качествата като критичност и самокритичност – към действията, отношенията, към успехите и неуспехите, както собствените, така и на другите.

Въз основа на схващанията на Ю. Кулюткин и Г. Сухобска за самооценката на учителя може да се направи интерпретация за самооценката на ученика: актуална самооценка на ученика – актуална оценка, в дадения момент. Тя се явява централно звено; идеална самооценка – какъв искам да бъда; рефлексивно Аз – възприети оценки и мнения на другите, тоест това е „Аз-а” в очите на другите; ретроспективно аз – това са вижданията и оценката по отношение на определен етап, доколко има развитие, спрямо миналото, това са достиженията, спрямо определен минал етап.

Процесът на изграждане на рефлексивните способности на учениците:

Този процес може да се представи със следните условни етапи:

Първо. Започва се с осъзнаване от детето на това, което прави и какво се получава от дейността му като резултат.

– за целта ученикът трябва да наблюдава другите и да се самонаблюдава – действия, личностни особености, да придобие познание за собствените си възможности и отговорности;

– постановката на образователната дейност трябва да бъде такава, че да стимулира ученика да мисли, за да осъзнае кое е съществено и има значение за неговата дейност и битие.

Второ. Ученикът трябва да усвои умения за анализ, оценка, за самоанализ и самооценка.

– това предполага развитие на логическите операции анализ, синтез, сравнение и др.

– на този етап са необходими ориентири, които могат да се дадат от по-възрастните (личен пример на другите или примери, изведени от различни видове изкуства, от художествената литература, от средствата за масова информация и др.).

– голямо значение има формирането на умения у учениците да планират (в писмена и устна форма), да прогнозира, да се ориентират в различните етапи на дейността, в крайния продукт;

Трето. Особено важно е у ученика да се формират умения за самоконтрол при осъществяване на различните дейности и при взаимоотношенията в различните социални групи;

– важна предпоставка за това е развитието на волевите процеси у ученика;

– необходимо е да се има предвид, че в този възрастов период преходът е от външен контрол от по-възрастните към самоконтрол от страна на учениците.

Четвърто. Ученикът трябва да придобие нагласа за активно поведение в различни образователни и социални ситуации. Това означава да има самочувствие да си поставя цели, да ги обосновава, да прогнозира развитието на процесите и дейността си, да прави оценка, да изразява различни становища, да търси нестандартни решения и др.

Цялостната постановка на образователната дейност трябва да бъде такава, че ученикът да чувства удовлетвореност от собствените си постижения, действия, отношения (собственото си „Аз”) и да се научи да зачита „Аз-а” на другите. Много важно е в училище да се работи така, че да се постига оптимална удовлетвореност на учениците от различните дейности (урочни, извънкласни, извънучи-

лични дейности; от взаимоотношенията с другите субекти в училищното пространство, а в по-широк план и от взаимодействията в заобикалящата социална среда).

В процеса на целенасоченото обучение и възпитание е необходимо детето да се научи да преценява кои хора са значими и заради какво са ценени в своята дейност и отношения в различните социални групи. Учениците трябва да се възпитават така, че да бъдат отворени за мнението на другите, да бъдат асертивни, защитавайки своите позиции, виждания, да утвърждават собственото си „Аз“.

Роля на рефлексивните способности на учениците за развитие на способностите за планиране (развитие на вътрешен план на дейността) и преднамереност на анализа

В началната училищна възраст учениците са характеризират с нагледно-образно мислене. При целенасоченото обучение в училище се извършва преход от конкретно-образно към абстрактно-логическо мислене. Постепенно чрез систематизация на данни, получени по непосредствен път, чрез непосредствената дейност се достига до по-обобщени логически конструкции. Реализира се следната последователност – от външна реч към вътрешна реч, от открита към скрита вербализация. Най-съществената особеност в развитието на планирането е усъвършенстването на възможностите на учениците за вътрешна визуализация. Това позволява в голяма степен да се развива волевата регулация и постепенно да се преминава към вътрешно програмиране на познавателните действия. Така ученикът се ориентира в задачите и се научава да анализира условията, да обосновава отношенията в изходните данни, **да удържа промеждутъчните данни и да ги отчита при решението на учебната задача**. Тези изменения се свързват и с усъвършенстването на устния и писмен изказ, а в много голяма степен го и обуславят.

В теорията и практиката се приема, че извършването на действие наум, това е способност за мислено разсъждение, изчисление, планиране и др. Този процес най-интензивно се развива именно у учениците от начална училищна възраст, в процеса на обучението. В този период се формират основните навици за учене и това се явява една от най-важните предпоставки за развитието на теоретичното мислене на учениците. Именно то се характеризира със способ-

ността да се планира пътя за достигане до целта, да се стимулират представи за това какво може да се получи като резултат (тоест достигане до образ, вследствие на извършването реално или умствено действие). Така става мислено разработване на способности за получаване на предполагаемия резултат в тези конкретни условия, които има в дадения случай. При действие наум ученикът оперира не само с нагледни или схематични образи, но и със знакови заместители (думи, символи, цифри, букви и др.), в зависимост от своеобразието и понятийно-терминологичната система на съответната наука. В процеса на учебната работа основно изискване е ученикът да бъде подготвен (като наличие на знания, умения, навици, а и като нагласа – отношение, активност, съзнателност) за преодоляване на различни затруднения от обективен и субективен характер. Формирането на вътрешен план на действие е сложен, труден, продължителен процес, който изисква целенасочена работа от учителя и целенасочени усилия на учениците. Напълно разбираемо е, че учениците трябва непрекъснато да бъдат подпомагани и насочвани от по-възрастните (учителите, родителите и др.). Усвояването на вътрешния план на действията става в процеса на обучението по съответния учебен предмет – математика, литература, роден край, околна среда и др. В зависимост от това доколко добре са осмислени учебните задачи от учителя, той може успешно да ги представи на учениците и те да станат предмет на усвояване от тях.

Усъвършенстването на способността за действие наум позволява учениците да решават учебните задачи, като осмислят и осъществяват целия си замисъл, като спазват изискванията и избират целесъобразни средства за решаване, като спазват последователността и логиката на действията и което е най-важно – придобиват умения да прогнозираят очакваните резултати.

За протичането на пълноценна учебна дейност в началното училище голямо значение има развитието на способностите на учениците за анализ. Смята се, че много съществен момент в работата на началния учител е да стимулира учениците към достигане до преднамереност на анализа. Според В. Крутецки „умственият анализ на малките ученици протича последователно на две равнища. На първото равнище става анализ по представите, а те са нагледен образ, отражение на видимите, нагледни, външни признаци. По високо рав-

нище на умствения анализ е анализ на основата на понятията и следователно той е свързан с отделяне на вътрешните, съществените признаци и свойства. Такъв абстрактен умствен анализ може да се наблюдава у третокласниците” (В. Крутецкий, 1986, с. 102).

В научната литература се определя, че анализът като мисловно действие има два етапа: емпиричен – изучаване на частите и последователно достигане до цялото; теоретичен – откриване, отделяне на единиците, откриване на вътрешните връзки, родство, закономерности на отношенията, определящи измененията. Добре направеният анализ облекчава разбирането, което е в основата на точността и продуктивността при запомнянето. Например при обучението по математика – анализ на съществените и необходими признаци, за да се достигне до разбиране на новото понятие. За да бъде пълен анализът голямо значение има развитието на рефлексията и по-специално на съдържателната рефлексия, при която се разкриват съществените отношения, а също така значение има и формалната рефлексия, насочена към външните особености на предметите и явленията. Например при обучението по математика – вътрешният план на действие може да се разгръща в следния вид – като построяване части на задачата, като разнообразие при представяне и оформяне на отношенията, а впоследствие и при построяване на нови задачи. В други учебни ситуации става преформулиране на извесни задачи на основата на определени зависимости между явленията.

Практически подходи за развитие на рефлексивните възможности на учениците

Развитието на рефлексивните възможности на учениците се осъществява в хода на цялостното обучение в училище. В начална училищна възраст е характерен преходът от конкретно-ситуативна оценка и самооценка към по-обобщена, което е свързано с развитието на способностите на учениците за рефлексия.

Възможности за работа в началното училище за развитие на рефлексивните способности на учениците:

– Необходимо е по-добро мотивиране на познавателната и социалната дейност на учениците в училище. Това зависи както от учителя, така и от самите ученици, а и от родителите.

– Целенасочена работа на началния учител за развитие на рефлексивните способности на учениците. В специализираната лите-

ратура се посочва, а практиката потвърждава, че познанието за собствената дейност и личност се постига в процеса на цялостната учебно-възпитателна дейност и най-вече чрез отношението и оценката на „значимите други” (учителите, родителите, съучениците).

– Необходимо е целенасочена работа за формиране у учениците на качества, които осигуряват успешни взаимодействия – изпълнителност, честност, дружелюбност, толерантност и др.

– Цялостната педагогическа дейност трябва да бъде насочена към възпитаване на качествата на собствената личност, необходими за личностните изяви – активност, инициативност, искреност, самостоятелност, самокритичност и др. При редица изследвания се доказва, че към края на четвърти клас се появяват наченки и на осъзнаване на по-цялостни личностни характеристики – смелост, чувство за дълг, отговорност и др.

– Формиране у учениците на стремеж към непрекъснато разгръщане на познанието за себе си в различни сфери – когнитивна, ефективна, практическа, социална и др.

– Трябва да се има предвид, че резултатите от ученето (постиженията) в голяма степен определят положението на ученика сред другите, което дава отражение и на неговата вътрешна позиция.

За формиране на рефлексивните способности на учениците в началното училище могат да се използват възможностите на образователната дейност по всички учебни предмети

Така например: При обучението по литература има възможности учениците да опознават различни персонажи и техните действия, да изразяват отношение, да съпреживяват. Научават се да различават различни нравствени качества със съответните им проявления и необходимостта от изразяване на определено отношение към разглежданите ситуации. При обучението по роден край се разкриват модели, еталони, примери, които имат значение не само за взаимоотношенията на отделни индивиди в конкретни ситуации, но и са с по-многопосочно въздействие. Това дава отражение върху формирането на ценностната позиция на ученика. Обучението по учебния предмет „Човек и общество” и „Човек и природа” съдейства за възпитанието у учениците на качества, които са необходими не само за учебната работа, но и за взаимоотношенията на различни равнища. Обучението по изобразително изкуство е целенасочена система за

пресъздаване на образи, запознаване с ритуали, традиции, характерни за съответните групи, етноси, националности и преход към творческа изява в различни форми.

Особено голяма е ролята на училищния клас и взаимоотношенията в него за личностното развитие на ученика. Оценка на другите формират личностното „Аз”, определят статуса на ученика в класната общност и съдействат за развитието на личностната рефлексия.

Роля на началния учител

В последните години се утвърждава идеята за успешният учител, който осигурява продуктивна активност на учениците в учебната и другите съпътстващи дейности. В тази връзка особена значимост имат схващанията на П. Пидкасисти, който посочва, че един от основните принципи на възпитанието в съвременните условия е принципът за субектност. Той смята, че „съгласно този принцип педагогът максимално съдейства за развитие на способностите на детето да осъзнава своето „Аз” във връзка с другите хора и света в неговото разнообразие, осмисляйки своите действия, предвиждайки последствията както за другите, така и за собствената си съдба, да оценява себе си като носител на знания, отношения, а също и своя избор, правен ежечасно” (П. Пидкасисти, 2004, с. 495).

Началният учител може да насочи учениците към изработване и приемане на правила за поведение при различни училищни и извън-училищни ситуации. Той трябва да ориентира учениците как да се ориентират и разбират очакванията на другите, а и да насочва към реални, взаимно приемливи поведенчески решения. Особено важно е да запознае учениците с ориентировъчни модели на дейност и поведение при различни ситуации, да ги насочи към избор на решения, които да удовлетворяват и тях и другите участващи страни. Особено важен е стилът на работа на учителите. Сега ориентациите са към субект-субектни отношения, създаване на възможности ученикът да проявява самостоятелност, да оценява другите, да оценява собствените си действия и личност.

При провеждане на образователната дейност могат целенасочено да се използват различни методи, форми и средства за развитие на рефлексивните способности на малките ученици: разказ, беседа, обсъждане, прогнозиране (извеждане на хипотези за произ-

хода и развитието на процеси и явления), планиране (разработване на план, програма в устна или писмена форма), рисуване (словесно), моделиране, демонстрация, графическо изображение на измененията, които могат да станат с обектите и процесите, да се поставят цели и да се декомпозират на различни етапи и др.

В последните години особено внимание се отделя на прилагането на интерактивни методи в обучението, които съдействат за усъвършенстване на учебната дейност, за повишаване качеството на обучението и оптимизиране на взаимоотношенията с другите. Чрез прилагането на интерактивните методи се осигурява по-голяма активност на учениците, стимулира се познавателната им дейност и се създават възможности за по-разгърнати взаимодействия с другите ученици по повод на учебните задачи. Интерактивното обучение дава възможност на всеки ученик да се изяви, да сподели своето мнение по разглежданата проблематика, да утвърди своята позиция сред съучениците и да получи нужното удовлетворение от ученето и признаването му в класната общност. Използването на интерактивни модели на обучение предполага моделиране на жизнени ситуации, ориентиране към практическата приложимост на изучавания учебен материал. В хода на интерактивното обучение учениците се учат да обсъждат, критично да мислят, да предлагат алтернативи, да зачитат мнения на другите ученици, да правят обоснован избор, да се насочват към обмислени решения при решаване на проблеми, свързани с учебното съдържание, с различни училищни и житейски ситуации.

В последните години особено актуален е въпросът за груповото обучение. При този начин на организация на основната дейност се решават многоаспектно образователните и възпитателните цели. Като вариант на груповото обучение, екипното обучение създава предпоставки за формирането на познавателната и социална компетентност на учениците.

За усъвършенстване на рефлексивните възможности на учениците могат да се използват ролеви игри, които могат да се провеждат в различните форми. При тях учениците се научават да действат от позициите на различни роли, да се идентифицират с различни герои, да изразяват отношение, да имитират действия и емоционални състояния, да се самоконтролират и самооценяват.

Голяма роля за формиране на рефлексивните способности на учениците (особено за развитие на личностната рефлексия) има работата на учителя като класен ръководител. В часа на класа могат да се провеждат беседи на етични теми, да се обсъждат самостоятелни разработки на учениците, да се търсят отговори на различни проблеми, свързани с поведението на отделни ученици или на целия клас. Удачно е провеждането на беседи по конкретни проблеми на самовъзпитанието, самоусъвършенстването на личността.

При педагогическите взаимодействия трябва да се отчита своеобразието на психическите характеристики на учениците. Необходимо е да се стимулира нагласа у учениците да говорят, да обсъждат, да търсят консултации, да планират, да прогнозираат, да правят описание на чувства (вербално и невербално), да проектират или да приписват качества на реални или въображаеми субекти или обекти.

Взаимодействия на равнище „училище – семейство”

За постигане на успехи в образователната дейност на учениците е необходимо създаването на добри, партньорски взаимоотношения с родителите. Съвместната работа може да се насочи в следните направления:

– запознаване на родителите с особеностите на психическото развитие на ученика от начална училищна възраст и ролята на учебната дейност за формиране на основните психични новообразувания – рефлексия, планиране, анализ;

– провеждане в училище на различни информационни форми и практически дейности с родителите и учениците (беседи, дискусии, тренинг, открити уроци, дни на „отворени врати”);

– насочване на родителите към дейности в семейството, които подпомагат формирането на самооценката на ученика, съдействат за утвърждаване на собствената му позиция в света на по-възрастните;

– насочване на родителите към рационално оползотворяване на свободното време на учениците, за да могат да се постигнат максимални възпитателни ефекти от дейностите, провеждани в различни области и направления.

Няма нужда от доказване, че семейството е първият и най-значим социализиращ фактор в живота на всяко дете. Необходимо е създаване на атмосфера в семейството, в която децата **да могат** да

поемат отговорност, да имат отношение и роля при вземане на важни решения, да планират, обсъждат действията си, да има единство на контрол и самоконтрол.

В последните години все повече се утвърждава идеята за „рефлексивно управление” т.е. управление на дейността на друг човек. Именно учителят е този, който може да ръководи познавателната, практическата и социалната дейност на учениците и да стимулира изявата им, съобразно равнището на техните рефлексивни способности.

Въз основа на направения анализ могат да се определят следните направления на работа:

– При разработване на учебната документация – в учебните програми, учебници, учебни помагала да се дава ясна ориентация на възможностите за работа в тези направления.

– Използване в урочната дейност на интерактивни методи, форми и средства за стимулиране на рефлексивните способности на учениците, на уменията им за планиране и анализ.

Рефлексията, планирането и уменията за анализ имат значение за формирането на пълноценна учебна дейност на учениците (по отношение на цел, мотивация, действия, операции, контрол, резултати и др.), което е предпоставка за личностното им развитие. Поради това тези психически новообразувания трябва целенасочено да се развиват и усъвършенстват с всяка година на училищното обучение. Приема се, че основите, които се полагат в началното училище определят възможностите на учениците за идентификация в следващите училищни години, а това има отношение към бъдещите им постижения. Може да се отбележи, че развитието на тези психични новообразувания е предпоставка и индикация за оптималното развитие в най-голяма степен именно на учениците от начална училищна възраст.

Направеният анализ позволява да се обобщи, че основите, които се полагат в началното училище определят възможностите на учениците за идентификация в следващите години, а това е предпоставка за бъдещите им постижения.

Тъй като началната училищна възраст е сензитивен период в развитието именно на това психическо новообразование, то се налага целенасочено да се работи в тази насока от всички, които са свързани с образованието и възпитанието на малките ученици.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Андреев, М.* Процесът на обучение. Дидактика С., 2001.
2. *Балтаджиева, Й.* Личностна рефлексия и общуване в начална училищна възраст. – Педагогика, 2000, № 3.
3. *Батурина, Г., Т. Кузина.* Введение в педагогическую профессию. Учебное пособие. М.: Академа, 1999.
4. *Бонева, Г.* Образователният процес в началното училище (организационно-дейностни аспекти). В. Търново, 2004.
5. *Бонева, Г.* Основи на началната училищна педагогика. В. Търново, 2004.
6. *Бонева, Г.* Ученикът като активен субект в образователните дейности. В. Търново, 2004.
7. *Бонева, Г.* Роля на учебната дейност за развитие на основните психични новообразувания. – Начално образование, 2004, № 4.
8. *Василев, В.* Методи за изследване и формиране на рефлексията в начална училищна възраст. – Ръководство за изследване на детето – 2 част (ред. Б. Минчев). С.: Вета Словена-ЖГ, 2004.
9. *Василев, В.* Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката. Пловдив: Макрос, 2006.
10. *Василев, В., Й. Димова, Т. Коларова-Кънчева.* Рефлексия и обучение, 1 част. Рефлексията – теория и практика. Пловдив: Макрос, 2005.
11. *Василева, Ем.* Детето в началното училище. С., 2002.
12. *Василева, Ем.* Съвременното начално училище – реалност и предизвикателства. С., 2004.
13. *Василева, Ем.* Урокът в началното училище. С., 2004.
14. *Георгиева, М.* Рефлексията в обучението по математика. В. Търново: Фабер, 2001.
15. *Десев, Л.* Речник по психология. С., 2010.
16. *Димитров, Л. и др.* Теория на възпитанието. С., 2005, 2009.
17. *Кон, И.* В поисках себя: Личность и ее самопознание. М., 1984.
18. *Йорданов, Д., С. Жекова, К. Крумов.* Педагогическа психология. С., 1986.
19. *Кулюткин, Ю., Г. Сухобска.* Моделирование педагогических ситуаций. М.: Педагогика, 1981.
20. *Михова, М.* Преподаването и ученето в обучението. В. Търново, 2002.
21. *Николов, П.* Рефлексивният избор и саморазвитието на учениците. – Психологическа мисъл, Благоевград, 2006.
22. *Николов, П.* Целеобразуването в учебно-възпитателния процес. Благоевград, 1987.

23. *Николов, П., Н. Александрова, Л. Кръстев.* Педагогическа психология. С., 1993.
24. *Пидкасисты, П., М. Портнов.* Искусство преподавания. М., 1999.
25. *Радев, Пл.* Обща дидактика. Пловдив, 2014.
26. *Радев, Пл., Пл. Легкоступ, А. Александрова.* Основи на училищната педагогика. Пловдив, 2011.
27. *Радев, Пл.* Систематичен терминологичен речник. Пловдив, 2012.
28. *Савова, Ж.* Рефлексивното преподаване в училище. – Педагогика. 2000, № 4.
29. *Стаматов, Р.* Детска психология. Пловдив, 1998.
30. *Стамболиев, Ст.* Рефлексивното обобщение и неговото формиране в учебна дейност. – Педагогика, 1996, № 1.
31. *Стамболиев, Ст.* Рефлексия, рефлексивни действия и тяхното формиране в учебния процес. – Педагогика, 1996, № 7.
32. *Хуторской, А.* Современная дидактика. Санкт-Петербург: Питер, 2001.

LITERATURA

1. *Andreev, M.* Protsesat na obuchenie. Didaktika S., 2001 g.
2. *Baltadzhieva, Y.* Lichnostna refleksia i obshtuvane v nachalna uchilishтна vazrast. – Pedagogika, 2000, № 3.
3. *Baturina, G., T. Kuzina.* Vvedenie v pedagogicheskuyu professiyu. Uchebnoe posobie. M.: Akadema, 1999.
4. *Boneva, G.* Obrazovatelniyat protses v nachalnoto uchilishte (organizatsionno-deynostni aspekti/). V. Tarnovo, 2004.
5. *Boneva, G.* Osнови na nachalnata uchilishтна pedagogika. V. Tarnovo, 2004.
6. *Boneva, G.* Uchenikat kato aktiven subekt v obrazovatelните deynosti. V. Tarnovo, 2004.
7. *Boneva, G.* Rolya na uchebnata deynost za razvitie na osnovните psihichni novoobrazuvania. – Nachalno obrazovanie, 2004, № 4.
8. *Vasilev, V.* Metodi za izsledvane i formirane na refleksiyata v nachalna uchilishтна vazrast. – Rakovodstvo za izsledvane na deteto – 2 chast (red. B. Minchev). S.: Veda Slovena-ZhG, 2004.
9. *Vasilev, V.* Refleksiyata v poznaniето, samopoznaniето i praktikata. Plovdiv: Makros, 2006.
10. *Vasilev, V., Y. Dimova, T. Kolarova-Kancheva.* Refleksia i obuchenie. 1 chast. Refleksiyata – teoria i praktika. Plovdiv: Makros, 2005.
11. *Vasileva, Em.* Deteto v nachalnoto uchilishte. S., 2002.
12. *Vasileva, Em.* Savremennoto nachalno uchilishte – realnost i predizvikatelstva. S., 2004.

13. *Vasileva, Em.* Urokat v nachalnoto uchilishte. S., 2004.
14. *Georgieva, M.* Refleksiyata v obuchenieto po matematika. V. Tarnovo: Faber, 2001.
15. *Desev, L.* Rechnik po psihologia. S., 2010.
16. *Dimitrov, L. i dr.* Teoria na vazpitanieto. S., 2005, 2009.
17. *Kon, I.* V poiskah sebya: Lichnosity i ee samopoznanie. M., 1984.
18. *Yordanov, D., S. Zhekova, K. Krumov.* Pedagogicheska psihologia. S, 1986.
19. *Kulyutkin, Yu., G. Suhobska.* Modelirovanie pedagogiskih situatsii. M., Pedagogika, 1981.
20. *Mihova, M.* Prepodavaneto i ucheneto v obuchenieto. V. Tarnovo, 2002.
21. *Nikolov, P.* Refleksivniyat izbor i samorazvitiето na uchenitsite. – Psihologicheska misal, Bl. 2006.
22. *Nikolov, P.* Tseleobrazuvaneto v uchebno-vazpitatelnia protses. Bl. 1987.
23. *Nikolov, P., N. Aleksandrova, L. Krastev.* Pedagogicheska psihologia. S., 1993.
24. *Pidkasiṭy, P., M. Portnov.* Iskustvo prepodavania. M., 1999.
25. *Radev, Pl.* Obshta didaktika. Pl., 2014.
26. *Radev, Pl., Pl. Legkostup, A. Aleksandrova.* Osnovi na uchilishtnata pedagogika. Plovdiv, 2011.
27. *Radev, Pl.* Sistematiĉen terminologichen rechnik. Plovdiv, 2012.
28. *Savova, Zh.* Refleksivnoto prepodavane v uchilishte. – Pedagogika. 2000, № 4.
29. *Stamatov, R.* Detska psihologia. Plovdiv, 1998.
30. *Stamboliev, St.* Refleksivnoto obobshtenie i negovoto formirane v uchebna deynost. – Pedagogika, 1996, br. 1.
31. *Stamboliev, St.* Refleksia, refleksivni deystvia i tyahnoto formirane v uchebna protses. – Pedagogika. 1996, br.7.
32. *Hutorskoy, A.* Sovremennaya didaktika. Sankt-Peterbug: Piter, 2001.